

Identifying the Functional Units of the Yazd Shamsiya Complex with Reference to Jame' al-Khairat Endowment Document

Shahaboddin Tasdiqi

Ph. D. Candidate of Architecture in Iran university of Science and Technology.

Abbas Tarkashvand

Assistant Professor, School of Architecture and Environmental Design, Iran university of Science and Technology.

MohammadAli Khanmohammadi

Associate Professor, School of Architecture and Environmental Design, Iran university of Science and Technology.

Background and Objectives

The Shamsiya Complex in Chaharmanar district of Yazd is a unique historical site with both physical remains and textual evidence from its era. Despite valuable research on the Muzaffarid period architecture of Yazd, particularly the Shamsiya school, there is still no clear consensus regarding the complex's functional units and their interrelationships. The Waqfnama (endowment letter) of Jame' al-Khairat, commissioned by the benefactors of this complex, provides valuable insights into Shamsiya, including its functional components. The authors believe that a re-examination of the Jame' al-Khairat script can help resolve ambiguities surrounding the complex.

This research aims to answer the following questions: (1) What were the primary and secondary functional units of this complex? (2) What can be inferred about the physical and functional relationships between these components based on the document?

Methods

The first step in identifying the functional units of the Shamsiya Complex involves compiling a list of functions from the Jame' al-Khairat document. The second step entails a detailed analysis of the historical text to understand the examples and references to these functions. Four main purposes guide this analysis: (1) Recognizing correct textual references to Shamsiya; (2) Understanding physical and spatial separations; (3) Understanding functional and situational co-appearance; (4) Interpreting the reason for co-appearances.

To achieve these four purposes, inferences are made from the text and then verified by cross-referencing with other sources. Single references, even if scattered, can provide valuable information about specific structures and their physical conditions, aiding in confirming or rejecting hypotheses.

Findings

At first, according to physical evidence (such as the presence of the marble sanctuary stone in Shamsiya) and verbal evidence (including the presence of "*Sar-e Kooche Bahrok*" in Chaharmanar district), it was confirmed that the remains of the building called "*Seyyed Shamsuddin mausoleum*" in Chaharmanar are indeed the Shamsiya complex mentioned in the Jame' al-Khairat Waqfname.

The entirety of the Shamsiya complex is referred to in the Jame' al-Khairat by two names: "*Abwab al-Khair*" and "*Beqa'e Khams*" (Afshar I., 1975, 396-470). This complex comprises five main components: Madrasa, Beyt al-Adwiya, Dar al-Kotob, Dar al-Siyada, and Khanqah (Afshar I., 1975, 396). The "*Beqa'e Khams*" (five spots) mentioned in the text refers to these five main units. However, two of these five (Beyt al-Adwiya and Dar al-Kotob) are subsumed under the Madrasa (Afshar I., 1975, 396). For this reason, many parts of the Jame' al-Khairat text mention only three of its units (Madrasa, Khanqah, and Dar al-Siyada) to refer to the entire complex.

In cases where the components of this complex are mentioned separately, the co-occurrence of the Madrasa and Khanqah is consistently observed, while the Dar al-Siyada is often mentioned separately (Afshar I., 1975, 517-551). Additionally, the endowments for the Dar al-Siyada are cited separately from those of the other two main components in the Jame' al-Khairat (Afshar I., 1975, 476).

In technical terms, the costs of lighting the Khanqah and the Madrasa at night are stated together in the same account (Afshar I., 1975, 475), while the cost of lighting the Dar al-Siyada is stated separately (Afshar I., 1975, 479). Furthermore, while the doorman of the Madrasa and Dar al-Siyada is explicitly mentioned in the Waqfname (Afshar I., 1975, 474), no doorman is mentioned for the Khanqah. This suggests a high probability that the entrance door of the Khanqah shared the entrance door of one of the other two functional units.

There is a discrepancy between the texts of "Tarikh-e Yazd" (History of Yazd) (Ja'fari J., 2007, 110-111) and "Tarikh-e Jadid-e Yazd" (The New History of Yazd) (Kateb A., 2007, 118) and the Jame' al-Khairat regarding the number of Madrasas mentioned for Shamsiya. This discrepancy could be attributed to a possible change in the function of one of the buildings, such as the Dar al-Siyada, to a Madrasa in later eras.

Conclusion

In most cases where the phrase "Madrasa and Khanqah" on "Sar-e Kooche Bahrok" appears in the text, it should not be interpreted as encompassing the entire complex. Rather, this phrase typically refers only to the Madrasa and Khanqah, and their respective subsets, excluding other units such as the Dar al-Siyada. The function of the Dar al-Siyada has been clearly distinguished from the other main functions, both in terms of endowment and physical entity.

The functions of the Khanqah and the school were likely intertwined physically, possibly sharing a single building. Alternatively, they may have been two separate but connected buildings, with the entrance to the Khanqah situated within the Madrasa. This would explain the absence of a designated doorman for the Khanqah. Furthermore, the presence of four narrow spaces around the dome space of the mausoleum supports the hypothesis of a unified Khanqah and Madrasa.

Highlights

- Providing a method for studying the architectural implications of the historical text;
- Identification of the physical structure of Shamsiya historical complex based on textual evidence.

Keywords

Shamsiya, Jame' al-Khairat, Muzaffarid architecture, Madrasa, Khanqah

References

- Afshar I., (1975) Yadegarha-ye Yazd; Volume II, Anjoman-e Asar-e Melli Publishing, Tehran. [In Persian]
- Alamdari, M. (2012). A content analysis of Jam'al-Khayrat (The endowment document of Sayyid Rukn al-Din and Sayyid Shams al-Din) (Master's thesis). Yazd University. [In Persian]
- Daneshpajouh, M. T., & Afshar, I. (Eds.). (1962). Jam'al-Khayrat. Farhang-e Iran Zamin Publications. [In Persian]
- Ghazban, M. (Trans.). (1966). Tarjamat Jāmi' al-Khayrāt [The translation of Jāmi' al-Khayrāt]. S. Rukn al-Dīn Muḥammad. General Directorate of Awqaf. [In Persian]
- Ja'fari J., (2005) Tarikh-e Yazd, Elmi o Farhangi publishing, Tehran. [In Persian]
- Kateb A., (2007) Tarikh-e Jadid-e Yazd, Edited by I Afshar, Amirkabir Publishing, Tehran. [In Persian]
- Mirhosseini, M. H. (2005). Annotations on the endowment document of Jam'al-Khayrat. Farhang, 56(18), 163–184. [In Persian]
- Nikzad, Z., & Danesh Yazdi, F. (2014). The qanats of the Yazd region in the 8th century based on a historical document (The endowment document of Jam'al-Khayrat). Asar Quarterly, 35(65), 81–96. [In Persian]

تشخیص دانه‌های عملکردی مجموعه شمسیه یزد با استناد به وقفنامه جامع‌الخیرات

شهاب‌الدین تصدیقی

پژوهشگر دکتری معماری دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران.

عباس ترکاشوند*

استادیار گروه معماری دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران.

محمدعلی خان محمدی

دانشیار گروه معماری دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران.

چکیده

مجموعه شمسیه واقع در محله چهارمنار یزد، اثر منحصر به فردی است که علاوه بر بقایای کالبدی، شواهد متنی مهمی در خصوصش به جای مانده است. با این وجود هنوز ابهاماتی در خصوص آن، به خصوص موقعیت اجزای عملکردی و کالبدی آن از جمله خانقاه و دارالسیاده وجود دارد. وقفنامه جامع‌الخیرات که به سفارش واقفین این مجموعه نوشته شده، حاوی اطلاعات ارزشمندی در خصوص شمسیه، از جمله اجزای عملکردی آن است. نگارندگان این مقاله، یکی از مهم‌ترین کلیدهای حل ابهامات در خصوص این مجموعه را بازخوانی دقیق جامع‌الخیرات می‌دانند. این پژوهش درصدد است با بازخوانی جامع‌الخیرات و بررسی دقیق ارجاعات این متن به مجموعه شمسیه، به این پرسش پاسخ دهد که دانه‌های عملکردی این مجموعه مرکب از کدام اجزای اصلی و فرعی بوده است؟ و مطابق این وقفنامه، چه می‌توان از نسبت کالبدی این اجزاء و عملکردها فهمید؟ روش این پژوهش تفسیری تاریخی است و با مذاقه در سلسله ارجاعات متنی وقفنامه و بررسی فرضیات برآمده از آن‌ها، اجزاء مجموعه و موقعیتشان را به دست می‌آورد. این فرضیات با کمک شواهد متنی دیگر آن دوره و شواهد کالبدی باقیمانده مورد صحت‌سنجی عمیق‌تر قرار می‌گیرد. مقاله نتیجه می‌گیرد که مجموعه شمسیه یزد - که از آن با نام «ابواب‌الخیر» نیز یاد شده - متشکل از ۳ جزء اصلی به انضمام ۲ جزء مکمل بوده است که شامل مدرسه، خانقاه، دارالسیاده می‌شده و بیت‌الادویه و دارالکتاب، دو جزء مکمل مدرسه بوده‌اند. همچنین طبق متن وقفنامه مدرسه و خانقاه به لحاظ کالبدی به یکدیگر مربوط و متصل بوده‌اند، درحالی که دارالسیاده کالبدی جدا داشته است.

کلیدواژه‌ها: شمسیه، جامع‌الخیرات، معماری آل مظفر، مدرسه، خانقاه

* نویسنده مسئول مکاتبات با پست الکترونیک: tarkashvand@iust.ac.ir

۱ - مقدمه

مجموعه شمسیه، واقع در محله چهارمنار یزد، موقعیت شاخصی در تاریخ معماری ایران دارد. از این مجموعه، علاوه بر بقایای بقعه و مدرسه‌اش، توصیفات و گزارش‌های زیادی در قالب متون تاریخی به جای مانده است. حضور وقفنامه جامع‌الخیرات در میان این اسناد متنی، موقعیتی ممتاز به این مجموعه برای بررسی‌های تاریخی داده است. از حیث حضور هم‌زمان آثار کالبدی، توصیفات تاریخی و وقفنامه، کمتر بنایی در تاریخ کهن ایران به پای شمسیه یزد می‌رسد. این اسناد و منابع فرصتی نادر برای فهم و بازسازی تصویری این مجموعه به دست می‌دهد.

لیکن با وجود این اسناد و مدارک، هنوز برای بخش زیادی از پرسش‌ها درخصوص این مجموعه پاسخ مستدلی نیست؛ برای مثال، هنوز محل دقیق خانقاه و دارالسیاده این مجموعه روشن نیست و یا حتی دقیقاً معلوم نیست که بقعه شمسیه کنونی تنها شامل مدرسه می‌شده است یا خانقاه نیز جزوی از آن بوده است؟ در برخی پژوهش‌ها سردر سابقاً نیمه‌ویران مُلَکَیَهِ رُوبَهِ رُوی آن - که در سال ۱۴۰۲ مرمت گردید - به‌عنوان سردر خانقاه یاد می‌شود (امامی میبیدی، ۱۴۰۱) و بسیاری از پژوهش‌ها به حضور دو مدرسه در این محله قائلند. با حضور چنین دامنه وسیعی از اسناد، جای پرسش دارد که چرا چنین ابهاماتی تا بدین اندازه هنوز باقی مانده است.

یک دلیل مهم این ابهامات، عدم توجه کافی به اصلی‌ترین منبع مکتوب این اثر، جامع‌الخیرات (دانش پژوه و افشار، ۱۳۴۱؛ افشار، ۱۳۵۴) است. جامع‌الخیرات به‌عنوان سندی شرعی که توسط بانیان این بنا تهیه شده است، می‌تواند مهم‌ترین و دقیق‌ترین منبع متنی برای بازشناسی این مجموعه قلمداد شود، لیکن تاکنون در حوزه بازشناسی مجموعه شمسیه، توجه کمتری به آن شده است. عمده پژوهش‌های موجود کنونی، سه کتاب «تاریخ یزد» (جعفری، ۱۳۸۴)، «تاریخ جدید یزد» (کاتب، ۱۳۸۶) و «جامع مفیدی» (مستوفی بافقی، ۱۳۸۵) را کانون پژوهش‌های خود قرار داده‌اند، درحالی که این آثار نه التزامات حقوقی و شرعی داشته‌اند و نه هم‌عصر با ساخت این مجموعه نوشته شده‌اند. برای بازخوانی دقیق‌تر کالبد به جای مانده از این مجموعه و ارائه حدس‌های عالمانه در راستای تخمین محل‌های باستان‌شناسی، لازم است باری در سند شرعی وقفنامه این مجموعه مذاقه شود تا عملکردهای موجود در آن و دانه‌بندی ذکرشده از این عملکردها تا حد امکان استخراج شود. این اطلاعات برآمده از متن وقفنامه می‌تواند مبنای بازخوانی کالبد بنای شمسیه قرار گیرد و خوانش این مجموعه و بسیاری دیگر از مجموعه‌ها و ابنیه تاریخی یزد را تدقیق کند.

۲ - پرسش

این پژوهش درصدد است با محوریت جامع‌الخیرات به بازشناسی وجهی از مجموعه شمسیه بپردازد که مربوط به دانه‌بندی عملکردهای این مجموعه است. برای نیل به این هدف، دو پرسش اصلی برای پژوهش پیش رو مطرح می‌شود:

۱. مطابق وقفنامه جامع‌الخیرات مجموعه شمسیه شامل چه عملکردهایی بوده است؟

۲. متن جامع‌الخیرات چه اطلاعاتی درخصوص تفکیک یا هم‌آیی این عملکردها به دست می‌دهد؟

مقصود از عملکرد در این مقاله، نام‌جای‌هایی همچون «خانقاه»، «مدرسه»، «دارالشفاء» و... هستند که در متن وقفنامه به‌طور مجزا و به‌عنوان اجزاء مجموعه شمسیه یاد شده‌اند. درحال حاضر درخصوص این که ماهیت این نام‌جای‌ها تا چه اندازه کالبدی بوده است و تا چه اندازه به نوع کارکرد و رسالت و ویژه آن معطوف بود نمی‌توان نظر قطعی داد و البته پاسخ به پرسش‌های این مقاله خود بخشی از همین ابهام را کاهش خواهد داد. برای مثال پرسش دوم روی این ابهام دست می‌گذارد که هنوز به درستی مشخص نیست برای مثال خانقاه و مدرسه با هم بوده‌اند یا جدا؟ فهم نسبت کالبدی عملکردهای اصلی مذکور در این وقفنامه دستور کار این مقاله خواهد بود. ذیل این دو پرسش، دو پرسش تکمیلی پدیدار می‌شوند: ۱. چرا تعداد مدارس شمسیه محله چهارمنار در جامع‌الخیرات یکی ست ولی در تاریخ یزد و تاریخ جدید یزد دوتا است؟ ۲. به‌طور خاص با توجه به تکرر هم‌آیی این دو عملکرد در متن، نسبت مدرسه و خانقاه شمسیه با هم چگونه بوده است؟ تفسیر و بازخوانی جامع‌الخیرات حجم اصلی این مقاله را در بر خواهد گرفت، اما موضوع پرسش تکمیلی اول - که مستلزم بررسی منابع دیگر تاریخی نیز هست - در بحث این مقاله گشوده می‌شود و بی‌پاسخ رها نخواهد شد.

شهاب‌الدین تصدیقی

۳- پیشینه پژوهش

نقطه تأکید این مقاله، فهم وجوهی از مجموعه شمسیه از نگاه متون تاریخی و به طور خاص «جامع الخیرات» است. از این رو، بررسی پژوهش‌های پیشین در خصوص این دو موضوع (جامع الخیرات و شمسیه) حائز اهمیت است. میرحسینی در مقاله «نکته‌ای از وقفنامه جامع الخیرات» (۱۳۸۴) به واکاوی این سند از وجوه اقتصادی و اجتماعی می‌پردازد، اما وجوه کالبدی و معماری شمسیه موضوع آن مقاله نیست. برخی مقالات همچون «قنوت منطقه یزد در قرن هشتم هجری براساس یک سند تاریخی» (نیکزاد و دانش یزدی، ۱۳۹۳)، از وجوه معینی به این وقفنامه پرداخته‌اند. پایان‌نامه مینا علمداری با عنوان «تحلیل محتوایی جامع الخیرات (وقفنامه سید رکن‌الدین و سید شمس‌الدین)» (۱۳۹۱) تلاش جامع‌تری است برای بررسی این سند. این پایان‌نامه ضمن معرفی مفصل این سند و ابعاد آن، به نفس عملکردهای مذکور در این وقفنامه و ابنیه و موقوفات آن توجه داشته است و به دانه‌بندی این عملکردها و تشخیص موقعیتشان کمتر پرداخته است و جای خالی این مسئله برای پژوهش پیش رو احساس می‌شود.

مقاله منسینی-لندر تلاشی است برای تطبیق و نقد روایات چند منبع مهم تاریخی یزد از قبیل «تاریخ یزد» (جعفری، ۱۳۸۴)، «تاریخ جدید یزد» (کاتب، ۱۳۸۶) و «جامع مفیدی» (مستوفی بافقی، ۱۳۸۵) و همچنین جامع الخیرات، در خصوص خاندان سادات عریضی (بنیان این مجموعه) و بازداشتشان به دست حاکمان یزد. گرچه این مقاله به پرسش‌های معمارانه اهتمامی نمی‌ورزد، لیکن اهمیت آن از این حیث است که تلاش می‌کند انگیزه‌های سه نویسنده پشت آثار فوق‌الذکر را با توجه به جایگاهشان در بافتار قدرت بفهمد. فهم انگیزه‌های متفاوت این نویسنده‌ها قدم مهمی برای مذاقه و تنقیح روایات تاریخی آنهاست.

از حیث بازشناسی مجموعه شمسیه، یادگارهای یزد (افشار ۱۳۵۴) یکی از اولین منابعی است که به طور جامعی تلاش کرد بقایای کالبدی ابنیه کهن یزد را به موازات متون تاریخ مربوط به آنها ثبت کند و پل‌های معنایی میان متون تاریخی و بقایای کالبدی برقرار کند. تصحیحی از وقفنامه جامع الخیرات در جلد دوم همین مجموعه منتشر شده است که منبع اصلی این پژوهش قرار گرفته است. لیکن این اثر در نهایت اتصال متنی میان شواهد متنی و شواهد کالبدی این اثر برقرار نمی‌کند و جز تصریح موقعیت کنونی بقعه سید شمس‌الدین به عنوان مدرسه شمسیه مذکور در متون تاریخی، هیچ گزاره دیگری در خصوص کالبد اجزا و دانه‌های عملکردی این مجموعه به دست نمی‌دهد.

معماری دوره آل مظفر یزد (خادم‌زاده، ۱۳۸۷)، اثر دیگری است که با نگاهی معمارانه‌تر به همین اقدام دست زد. موضوع این کتاب محدود به بناهای دوران ایلخانی و آل مظفر (با نیم‌نگاهی به دوران اتابکان) یزد است. بخش عظیمی از توجه این کتاب به جزییات معمارانه و تفصیل توصیف فضاها و اجزای آنهاست، درحالی که موضوع اصلی این مقاله تفکیک و تشخیص حضور کالبدی دانه‌های عملکردی در این مجموعه است و به این موضوع کمتر در کتاب اخیر پرداخته شده است. «معماری اسلامی: شکل، کارکرد و معنی» اثر هیلن برنند (۱۳۸۰) اشاره‌ای گذرا ولی مهم در خصوص مسئله این پژوهش دارد؛ این کتاب در فصل «مدرسه» به نمونه شمسیه می‌پردازد و ضمن توصیف و تحلیل کلیت فرم آن و اشاره به پختگی طرحش، احتمال را بر این می‌گذارد که خانقاه و مدرسه شمسیه هر دو در این بنا بوده‌اند:

«اتاق‌های عریض جانبی از هر دو انتهای بنا تالارها را به یکدیگر وصل می‌کنند. بدین ترتیب یک جریان فضایی بدون مانع و به شکل گردشی در اطراف حیاط وجود دارد... می‌توان فرض کرد که برخی فضاهای مستطیل شکل این گردش برای تدریس نیز کارکرد داشته‌اند، ولی بنا به وضوح بنیادی مرکب است و احتمالاً هم خانقاه بوده و هم مدرسه» (هیلن برنند، ۱۳۸۰، ۲۲۷).

به نظر می‌رسد این تخمین هیلن برنند بر دو اساس است: سبک‌شناسی (و غریب نمودن پلان شمسیه برای پیش‌فرض‌های هیلن برنند) و دوم جریان فضایی به دور بقعه (که با توجه به شواهد کالبدی امروز، نمی‌توان اثر روشنی از آن جریان کالبدی دید). به همین دلیل فرضیه هیلن برنند را - علی‌رغم اینکه هنوز به قوت رد نمی‌شود - نمی‌توان به قوت تأیید نیز کرد. دونالد ویلبر در کتاب «معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان» (۱۳۶۵)، علاوه بر تک‌نگاری مدرسه شمسیه (ویلبر، ۱۳۶۵، ۲۰۰)، به معرفی «مکتب یزد» به عنوان یک جریان معماری مهم در این دوره می‌پردازد. مؤلفه‌های مکتب یزد بیشتر

در ترکیب‌های فضایی و شیوه‌های تزئینی یافت می‌شوند. تک‌نگاری مجموعه شمسیه نیز محدود به بنای موسوم به «بقعه سید شمس‌الدین» است و چندان به دیگر فضاهای مذکور در تواریخ که جزو مجموعه شمسیه بوده‌اند پرداخته نمی‌شود. امامی میبیدی در مقاله «بازاندیشی معماری مدرسه شمسیه یزد» (۱۳۹۹) قدری به مسئله این مقاله نزدیک‌تر می‌شود و برای تشخیص برخی دانه‌های عملکردی این مجموعه همچون باغ‌های پشت مدرسه تلاش می‌کند؛ لیکن سایه پیش‌فرض‌های قوی (همچون رد حضور خانقاه در جوار بقعه کنونی) و یا فرض‌هایی که منشأشان دقیقاً مشخص نیست (همچون فرض کردن سردر باقی‌مانده در کنار مُلتکیه به‌عنوان سردر خانقاه)، باعث می‌شود نهایتاً دستاوردهای آن مقاله نتواند راهگشای اهداف این پژوهش گردد.

روی هم رفته با نگاهی به مجموعه پژوهش‌های پیشین این حوزه‌ها، می‌توان گفت روش‌شناسی عمده پژوهش‌های معطوف به مجموعه شمسیه، سبک‌شناسانه بوده است و یا به جزییات تزئینی و سازه‌ای دقت بیشتری ورزیده‌اند تا به تعیین محل عملکردهای ذکرشده در متون. همچنین تاکنون متن جامع‌الخیرات جز موارد معدود و کوتاهی، به‌عنوان منبع عمده بازشناسی کالبد و معماری شمسیه به کار نرفته است و این پژوهش درصدد است به خلأ روش‌شناسانه برای فهم معماری شمسیه از متن، و خلأ موجود در حوزه منابع - یعنی قلت توجه به جامع‌الخیرات در حوزه معماری - بپردازد.

۴- روش‌شناسی پژوهش

قدم نخست برای بازشناسی دانه‌های عملکردی مجموعه شمسیه، دانستن فهرست عملکردهای موجود در این مجموعه به نظر می‌رسد. پیش از آغاز کار لازم است این نکته تصریح شود که الفاظ و عباراتی همچون «مسجد» و «خانقاه» و... که امروز به‌مثابه کاربری معین با بنایی مخصوص به خود و عملکرد خاص شناخته می‌شوند، ممکن است در دوره‌های تاریخی مختلف تجلی یا تعیین متفاوتی از امروز داشته بوده باشد. قبل از این پژوهشگران تاریخ هنر و معماری اسلامی نشان داده‌اند که ممکن است صرف حضور لفظ «خانقاه»، «مدرسه» یا «مسجد» در یک گزارش لزوماً دال بر حضور کالبدی جداگانه‌ای مختص به این عملکردها نبوده باشد (گرابار، ۱۳۷۳) (هیلن‌برند، ۱۳۸۰). اما به دلیل روش‌شناختی، در این پژوهش برای آغاز فرض بر مکانمندی این عملکردها گذاشته می‌شود - ولو این مکانمندی مختصر و یا همپوشان با مکان و عملکرد دیگری باشد. البته بدیهی است که اگر حین پیشبرد پژوهش شواهد نقض این فرض به چشم آید، از آن فاصله گرفته خواهد شد.

۴-۱- نگاهی به نسخه و قفنامه جامع‌الخیرات

جامع‌الخیرات - به‌عنوان قفنامه این مجموعه که توسط واقفان آن تهیه شده است - بهترین منبع برای شناخت این فهرست است. متون تاریخی دیگر معاصر یا نزدیک به ساخت این مجموعه - از قبیل تاریخ یزد جعفری یا تاریخ جدید یزد کاتب - نیز برای فهم بهتر این قفنامه به کار می‌آیند. قدم دوم، شرح و تحلیل تباین‌ها و تفکیک‌ها و هم‌آیی‌های عملکردی در متون تاریخی خواهد بود تا بستر و عینک لازم برای پژوهش‌های باستان‌شناسی و سبک‌شناختی بعدی را فراهم کند.

نسخه و قفنامه جامع‌الخیرات که امروز در دسترس است، در قرن دهم سوادبرداری شده بود و در دهه ۴۰ شمسی در دیواری در روستای عزآباد (واقع در شمال یزد) پیدا شد. عکسی از این نسخه به شماره ۶۷۲۴ در مرکز اسناد و کتابخانه دانشگاه تهران موجود است. نسخه‌ای از این قفنامه توسط وزیر میری نسخه‌برداری شد که نخستین تصحیح این سند توسط محمدمتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار (دانش‌پژوه و افشار، ۱۳۴۱) روی همین نسخه دست‌نویس وزیر صورت گرفت. چند سال بعد افشار حین تحریر جلد دوم یادگارهای یزد، افشار به نسخه اصلی - که نزد مکیان نگهداری می‌شد دسترسی یافت و تصحیحی درست‌تر از نسخه را در همان جلد دوم یادگارهای یزد منتشر کرد (افشار، ۱۳۵۴، ۳۹۱). همین نسخه تصحیح‌شده اخیر، سند مورد استفاده این مقاله خواهد بود.

یکی از مسائل پیرامون جامع‌الخیرات آن است که همپوشانی‌هایی میان موقوفات مذکور در این قفنامه با موقوفات رشیدالدین فضل‌الله همدانی در یزد بر مجموعه ربع رشیدی به چشم می‌خورد (میرحسینی، ۱۳۸۴، ۱۶۸). البته این

همپوشانی به آن معنی نیست که جامع‌الخیرات سندی ذیل سند وقفیه رشیدی باشد؛ چراکه علاوه بر موقوفات متفاوت دیگری که در وقفنامه جامع‌الخیرات به چشم می‌خورد و همچنین موقوف‌الیه متفاوت این دو سند (جامع‌الخیرات بر مجموعه ابواب‌البر سید رکن‌الدین و سید شمس‌الدین در یزد، وقفیه رشیدی بر ریع رشیدی در تبریز)، تاریخ نگارش جامع‌الخیرات به چند سال پس از اعدام خواجه رشیدالدین برمی‌گردد. درباره علت این همپوشانی گمانه‌زنی‌هایی وجود دارد (میرحسینی، ۱۳۸۴) اما از آنجاکه این امر تأثیر مستقیمی بر موضوع پژوهش حاضر ندارد، بیش از این به موضوع ورود نشده، به همین اشاره اکتفا می‌شود.

۲-۴- روش مواجهه با متن

برای استنتاج متن تاریخی در این مقاله، چهار مقصود اصلی دنبال شده‌اند: ۱. تشخیص ارجاعات متنی درست به موضوع پژوهش ۲. فهم تفکیک‌های کالبدی و مکانی ۳. فهم هم‌آیی‌های عملکردی و موقعیتی ۴. تفسیر دلیل هم‌آیی‌ها (اعم از کالبدی یا مفهومی و...). اولین قدم این بود که ارجاع‌ها و دلالت‌ها به موضوع مورد پژوهش، در متن ردیابی شوند. برای این امر ابتدا بایست فهمیده می‌شد کدام الفاظ به‌طور یقینی یا با احتمال بالایی به موضوع مورد پژوهش ارجاع دارند. در قدم‌های بعدی بایست ارجاع به اجزای موضوع تشخیص داده می‌شد؛ برای مثال چنانچه خواهد آمد، مجموعه شمسیه از اجزایی همچون خانقاه و مدرسه و... متشکل است و باید در متن به دقت ارجاع به این اجزاء رصد و مواظبت می‌شد تا مبادا ارجاع به مدرسه‌ای دیگر یا خانقاهی متفاوت به جای اجزای مجموعه مورد بررسی گرفته نشود. در قدم سوم، بقیه متن باید با هدف جستجوی ضمائر ارجاع‌دهنده به این اجزاء و کلیت‌ها بررسی می‌شدند؛ الفاظی از قبیل «درکنار آن» یا «روبروی همان» یا... که ممکن است به مجموعه شمسیه یا اجزای آن ارجاع داده باشند.

با گردآوری ارجاعات صحیح به این مجموعه، اولین مجموعه داده برای تفسیر تاریخی به دست آمد. برای تشخیص تفکیک‌ها و هم‌آیی‌های مد نظر این پژوهش، اینک لازم بود گام دوم و سوم برداشته شود: مجموعه مد نظر بسیط نیست و پرسش اینجاست که اجزای تشکیل‌دهنده آن چه نسبتی با هم برقرار می‌کنند؟ مذاقه در نحوه هم‌آیی‌های این عملکردها به فهم این موضوع کمک کرد. فرضیات برآمده از این بررسی‌ها، به وسیله مقابله با دیگر ارجاعات مورد صحت‌سنجی قرار گرفتند؛ برای مثال تک‌ارجاعاتی که اطلاعاتی پراکنده ولی ارزشمند از تک‌بناها و شرایط کالبدی‌شان می‌دادند، برای تأکید یا رد فرضیات مفید بودند.

در تفسیر متن تاریخی باید دقت داشت که تفکیک دو عملکرد در لفظ، لزوماً به معنای تفکیک کالبدی‌شان نیست و هم‌آیی لفظی نیز لزوماً به معنای وحدت نمی‌توان تفسیر کرد. همچنین برخی الفاظ می‌توانند به مجاز از الفاظ دیگری آمده باشند. سنجه تفسیری و شیوه تعیین این مسائل رجوع به بافتار و زمینه متن است؛ گزاره‌ها و ارجاعاتی که از نحوه اداره عملکردها و الزامات کالبدی‌شان می‌گویند می‌توانند تردیدهای این‌چنینی را حل کنند.

۵- معرفی مجموعه شمسیه

به عقیده عمده پژوهشگران این حوزه از قبیل افشار، ویلبر، هیلن‌برند و دیگران، بقایای مجموعه شمسیه امروز در محله چهارمنار یزد و بر گذر شیرغلامی واقع شده است. آنچه از ابنیه این مجموعه امروز به چشم می‌خورد، بنایی موسوم به مدرسه و بقعه سید شمس‌الدین و ایوانی درکنار حسینیه ملتکیه است. در حال حاضر هیچ بنای دیگری در این محدوده به چشم نمی‌خورد که بتوان سابقه آن را به ظنی قوی به قرن ۸ قمری (زمان ساخت شمسیه) رسانید؛ اما ذکر برخی از عوارض مهم به جای مانده خالی از اهمیت نخواهد بود، چرا که در فقدان شواهد قطعی این آثار می‌توانند به‌عنوان سرنخ‌های احتمالی عمل کنند: ممکن است برخی از این ابنیه قدیمی حاصل بازسازی بر روی ویرانه‌های ابنیه متعلق به قرن ۸ قمری باشند. در محدوده نزدیک به این مدرسه و سردر به جای مانده، حسینیه ملتکیه، حمام چهارمنار، دو بازارچه کوچک سرپوشیده ساباطدار، و یک پارک قرار دارد که در بخشی از این پارک و زمین ورزشی تا چند دهه پیش کاروانسرا و کارگاه موتابی قرار داشت (خادم‌زاده، ۱۴۰۲) و در عکس هوایی سال ۱۳۶۵ به چشم می‌خورد. حضور این کاروانسرا و کارگاه در

شهاب‌الدین تصدیقی

تشخیص دانه‌های عملکردی مجموعه شمسیه یزد با استناد به وقفنامه جامع‌الخیرات

عکس هوایی سال ۱۳۶۵ شمسی به چشم می خورد. این محله، دو بنای به جای مانده از قرن ۸ قمری و سایر ابنیه احتمالی جدیدتر، موضوع ارجاعات مورد بررسی این پژوهش هستند (شکل ۱).

شکل ۱. موقعیت ابنیه تاریخی مجاور شمسیه مطابق عکس هوایی سال ۱۳۶۵ (مرکز اسناد پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی یزد (بخشی از عکس اصلی)؛ لکه گذاری و اسم گذاری از نگارندگان)

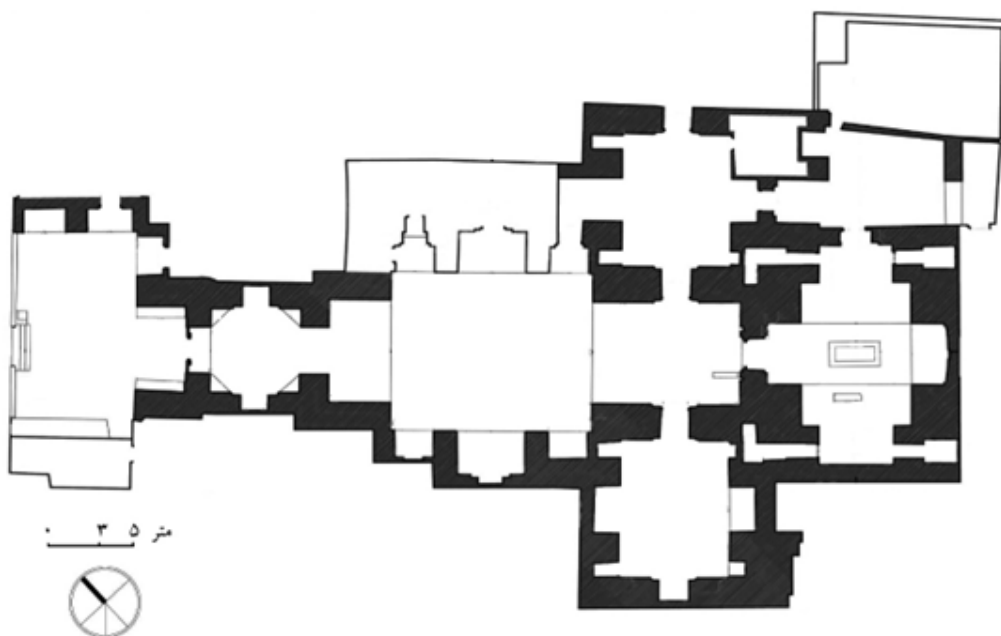

ساختمان موسوم به بقعه سید شمس الدین، شامل سردری است که نیم گنبد فراز آن در دوران معاصر توسط میراث فرهنگی ساخته شده است (خادم زاده، ۱۳۸۷، ۹۸). پس از سردر هشتی ای قرار گرفته و حیاط مجموعه در پس آن جای دارد (شکل ۲). غرفه های اطراف این حیاط دوطبقه هستند و ایوان اصلی بنا (روبه روی ایوان هشتی) اندکی مرتفع تر است. در شیوه ساختمان های دوران ایلخانی و آل مظفر یزد عموماً ایوان اصلی بنا ارتفاعی بسیار بلندتر از بقیه جبهه ها دارد که این موضوع در این بنا به چشم نمی خورد و این تفاوت به اعتقاد برخی (امامی میبدی، ۱۳۹۹، ۷۸-۸۲) می تواند تحت تأثیر شیوه معماری آذربایجان و طرحی که از تبریز فرستاده شده بود (کاتب، ۱۳۸۶، ۱۱۸) باشد. دسترسی به غرفه های بالایی از راه پله ای در شمال حیاط میسر است.

شکل ۲. حیاط مدرسه شمسیه، دید از ایوان اصلی به ورودی (عکس از بردیا محقق)

در دو سوی ایوان اصلی، دو اتاق چهارضلعی به شکل قرینه قرار دارند که امروز محل بایگانی اسناد میراث فرهنگی هستند. در پس یکی از این دو اتاق (اتاق بالایی در شکل ۳) خانه‌ای با گودال‌باغچه قرار دارد که برخی محققین احتمال می‌دهند بخشی از مجموعه بوده باشد و در دوره‌های بعد تخریب و بازسازی شده باشد (خادم‌زاده، ۱۳۸۷، ۹۸-۹۹). پس از ایوان، گنبدی مستطیل‌شکل به ابعاد ۹.۱۰×۶.۵۸ متر قرار دارد که در هر ضلع فروفتگی‌های دارد و ۴ اتاق کوچک در چهار طرف آن به چشم می‌خورد.

شکل ۳. نقشه بقعه و مدرسه شمسیه (مرکز اسناد پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی یزد)

شهاب‌الدین تصدیقی

تشخیص دانه‌های عملکردی مجموعه شمسیه یزد با استناد به وقفنامه جامع‌الخیرات

۶- شمسیه در جامع الخیرات

بخش‌هایی از سند وقفی جامع الخیرات به ذکر اجزاء و عناصر مجموعه شمسیه در چهارمنار (سر کوچه بهروک) و موقوفات آن‌ها پرداخته است. در بررسی این سند، چنانچه در قسمت روش‌شناسی مقاله ذکر شد، قصد بر این است که ضمن مشاهده و ثبت تمامی موارد ارجاع به این مجموعه یا اجزایش، به نحوه تفکیک و هم‌آیی اجزای این مجموعه دقت شود. لذا در قدم نخست لازم است از طریق بررسی تمامی ارجاعات به این مجموعه، درکی از کلیت ساختار و اجزای آن پیدا شود و سپس در تفکیک و هم‌آیی‌ها مذاقه شود تا نحوه بازشناسی این مجموعه و اجزایش، و مؤلفه و ملاک این تفکیک و هم‌آیی‌ها از دید خاندان بانی‌اش مشخص گردد.

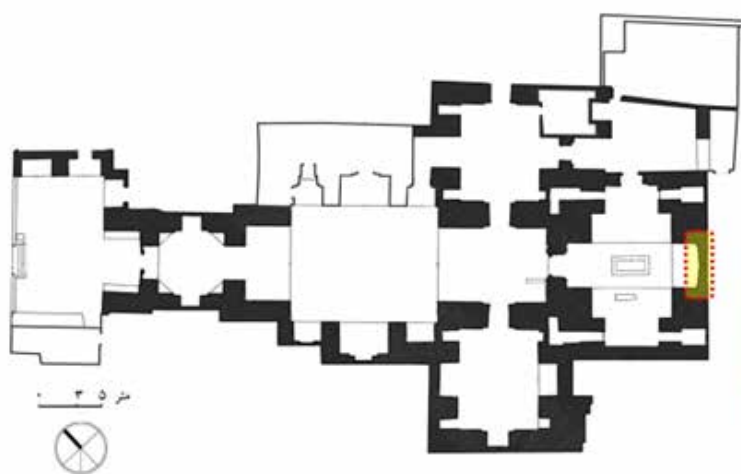
۱-۶- ارجاع به کلیت: سرکوچه بهروک

مهم‌ترین چالش در برخورد با متن جامع الخیرات و استخراج توصیفات و اشارات از آن، تشخیص ارجاعات است: با استناد به کدام لنگر و نقطه مطمئن می‌توانیم با قطعیت مرجوع برخی توصیفات این اثر (و دو اثر دیگر) را همین مجموعه شمسیه در چهارمنار یزد بدانیم؟

اولین لنگر طبعاً بنای باقیمانده و محله اطراف آن است که هم بنا در افواه به «سید شمس‌الدین» شهرت داشته است و هم محله به چهارمنار. مطابق اشارات جعفری و احمد بن کاتب، موضعی در چهارمنار با نام «سر کوچه بهروک» وجود داشته است (جعفری، ۱۳۸۴، ۸۰) (کاتب، ۱۳۸۶، ۹۹ و ۱۱۱). از سوی دیگر لفظ «رأس سکه بهروک» (به معنای «سر کوچه بهروک») و عبارات هم‌معنی آن در متن جامع الخیرات به کرات استفاده شده است. طبق نص جامع الخیرات، شمس‌الدین حسینی در موضع «سر کوچه بهروک» چند بقعه ساخته است: مدرسه، دارالسیاده و خانقاه.

منها المدرسة المشتملة على بقعتين آخرتين، احديهما دار الكتب و الاخرى بيت الادوية قد وقعت كلها خارج بلدة يزد... في موضع يدعى سرکوچه بهروک و تلك المدرسة هي احدى ابواب الخير منسوبة اليه... و منها دار السيادة الساقطة في حذاء المدرسة المذكورة التي هي ايضا حدى ابواب خيره... و منها الخانقاه التي بناها خارج البلدة بجنب المدرسة المذكورة فيه (افشار، ۱۳۵۴، ۳۹۶).

از طرف دیگر، جعفری و احمد بن کاتب از محراب مرمری روایت می‌کنند که همسر سید شمس‌الدین پس از فوت او، برای نصب در مزار او در بقعه شمسیه به یزد فرستاده شدند (کاتب، ۱۳۸۶، ۱۱۹) (جعفری، ۱۳۸۴، ۱۱۱). حضور سنگ محرابی بزرگ در بقعه شمسیه کنونی در محله چهارمنار (شکل ۴ و ۵)، می‌تواند دلیل دیگری باشد که بقایای کنونی در محله شمسیه، همان ساخت و سازهای سید شمس‌الدین در سر کوچه بهروک در محله چهارمنار باشد.

شکل ۴. سنگ محراب مرمری مدرسه شمسیه (نگارندگان) و موقعیت آن در پلان بقعه شمسیه

شهاب‌الدین تصدیقی

شکل ۵. تصویر اورتوگرافیک محراب مرمری مدرسه شمسیه (مرکز اسناد پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی یزد)

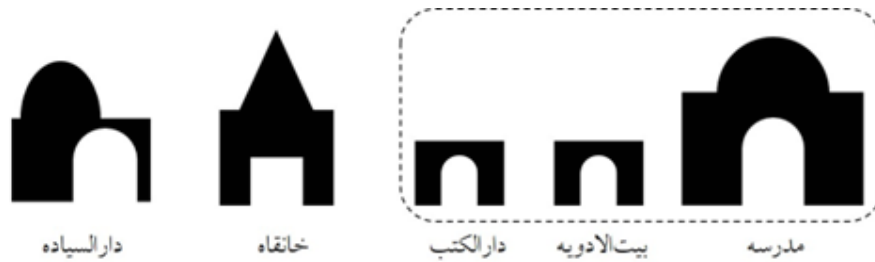
با توجه به این به نظر می‌رسد که می‌توان عبارت «رأس سكة بهروک» در جامع‌الخیرات را یک لنگر محکم فرض کرد که به ساخت‌وسازهای شمسیه که در محله چهارمنار باقی مانده است اشاره دارد. موضوع این پژوهش نیز فهم دانه‌های عملکردی این ساخت‌وساز در چهارمنار و سر کوچه بهروک است.

با استناد به متن فوق‌الذکر، در قدم اول می‌دانیم مجموعه شمسیه در هسته خود متشکل از ۳ بقعه است: مدرسه، دارالسیاده و خانقاه. البته لازم به ذکر است که جامع‌الخیرات دارالسیاده را ذیل مدارس ذکر کرده است (افشار، ۱۳۵۴، ۳۹۶) و همچنین به نظر می‌رسد با وجودی که «دارالکتب» و «بیت‌الادویه» ذیل مدرسه اول تعریف می‌شده‌اند، اما در شمارش بقاع آن‌ها را بناهایی مستقل محسوب می‌کند؛ چرا که طبق متن جامع‌الخیرات، شمس‌الدین ۵ مدرسه ساخته بود (افشار، ۱۳۵۴، ۳۹۶)، ولی هنگام فهرست کردن این مدارس، به غیر از مدرسه و دارالسیاده فوق‌الذکر تنها از دارالحديث کازرون یاد می‌کند؛ این یعنی ظاهراً به جای ۵ مدرسه، ۳ مدرسه را نام می‌برد. لیکن با احتساب دو بقعه دارالکتب و بیت‌الادویه به‌عنوان دو مدرسه دیگر، تعداد مدارس به همان تعداد ۵ که ذکر شد می‌رسد. از آنجایی که نشانی از هیچ مدرسه یا بنای منتسب به مدرسه دیگری نه در فهرست اولیه و نه در باقی وقفنامه به چشم نمی‌خورد، پس نتیجه می‌توان گرفت که دارالکتب و بیت‌الادویه با وجودی که ذیل مدرسه شمسیه ذکر شدند، عملاً شخصیتی نیمه‌مستقل داشته‌اند و هنگام شمارش تعداد مدارس، جداگانه حساب می‌شدند (اگرچه باید به یاد آورد که وقفنامه ضمن این استقلال، صراحتاً آن‌ها را زیرمجموعه مدرسه شمسیه نیز ذکر کرده است).

به همین دلیل است که این مجموعه دوبار در جامع‌الخیرات با عنوان «بناهای پنجگانه» (العمارات الخمس، البقاع الخمس) یاد شده است (شکل ۶):

و جميع الحمام الواقع في جنب العمارات الخمس المتصلات الموسومات بابواب الخير (افشار، ۱۳۵۴،

(۴۷۰): بعد انقراضهم، و العیاذ باللّٰه! لمن یكون متولیا فی ابواب الخیر المشتملة علی البقاع الخمس الواقعة بظاهر بلدة یزد، حماها الله تعالى! براس سكة بهروك و اهرستان (افشار، ۱۳۵۴، ۴۸۵).

شکل ۶. اجزای اصلی مجموعه شمسیه مطابق متن جامع الخیرات

این مجموعه همچنین در بسیاری از قسمت‌های متن با نام «ابواب الخیر» یاد می‌شود، عنوانی که جز در دو استثنا تماماً در متن جامع الخیرات به مجموعه سر کوجه بهروک (شمسیه چارمنار) اشاره داشته است (جدول ۱). عموماً برای اشاره به دیگر بناهای وقفی سید شمس‌الدین، از الفاظی همچون «ابواب البر»، «بقاع بر» و غیره استفاده می‌شود.

جدول ۱. موارد حضور لفظ «ابواب الخیر» در متن جامع الخیرات

ردیف	متن شامل «ابواب الخیر»	مرجع ابواب الخیر
۱	و منها المسجد الجامع المبنى فی داخل بلدة یزد مضافا فی جوار ابواب الخیر المنسوبة الیه عزت انصاره التي سیفصل ذکرها (افشار، ۱۳۵۴، ۳۹۶).	داخل شهر
۲	منها المدرسة المشتملة علی بقعتین آخرتین، احدیهما دار الكتب و الاخری بیت الادویة قد وقعت کلها خارج بلدة یزد حرسها الله تعالى فی موضع یدعی سر کوجه بهروک و تلك المدرسة هی احدی ابواب الخیر المنسوبة الیه (افشار، ۱۳۵۴، ۳۹۶).	سر کوجه بهروک
۳	من بقاع انشأها بعامة البلاد، من المدرسة الرکنیة التي بناها داخل مدینة یزد، حمیت عن العاهات! بیاب السادة بقرب المدرسة المحمودشاهیة. و وقف علیها و علی سایر البقاع ابواب الخیر المذكورة المفصلة بعد، الاملاک المشروحة المبینة مواضعها (افشار، ۱۳۵۴، ۴۳۳).	داخل شهر
۴	و جمیع الحمام الواقع فی جنب العمارات الخمس المتصلات الموسومات بابواب الخیر (افشار، ۱۳۵۴، ۴۷۰).	سر کوجه بهروک
۵	وقف هذه الاملاک و الادرار علی المسجد المذكور وقفا صحیحا، شرعیا و بعد خرابها و الیأس عن اعادة عمارتها علی ابواب الخیر التي بناها و انشأها بظاهر بلدة یزد، و برأس سكة بهروک و اهرستان، ثم علی سایربقاع خیراته... (افشار، ۱۳۵۴، ۴۸۴).	سر کوجه بهروک
۶	فیكون هذه المناصب فی تلك الجهة، لمتولی ابواب الخیر التي بناها و انشأها المولی الواقف المخدوم الاعظم الاعلم الاعدل، اعز الله انصاره و ضاعف اقتداره! المشتملة علی البقاع الواقعة بظاهر بلدة یزد براس سكة بهروک و اهرستان المذكورة مرارا (افشار، ۱۳۵۴، ۴۸۵).	سر کوجه بهروک
۷	و اما ما وقفه علی المسجد الواقع محاذی ابواب الخیر الذي اشار المولی الاعظم المخدوم الاعدل الواقف المتصدق، ضاعف الله جلاله! الی تجدید عمارته و ترسیس مرمته من خالص ماله و رهطه و رجاله (افشار، ۱۳۵۴، ۴۸۵).	داخل شهر
۸	و ان لم یکن الاعادة بحال، یكون ذلك مضافا الی ما هو وقف علی الابواب التي بناها فی ظاهر بلدة یزد، فی موضع یدعی بسر کوجه بهروک، و کوجه اهرستان. و مصرف ذلك مصرف سایر موقوفاتها حسیماعین واقفها، تقبل الله عنه! و ان انهدمت ابواب الخیر، و العیاذ باللّٰه! کان ذلك مصروفا الی ابناء السبیل (افشار، ۱۳۵۴، ۴۹۷).	سر کوجه بهروک

شهاب‌الدین تصدیقی

تشخیص دانه‌های عملکردی مجموعه شمسیه یزد با استناد به وقفنامه جامع الخیرات

ردیف	متن شامل «ابواب الخیر»	مرجع ابواب الخیر
۹	بمصلح ابواب الخیر، التي بناها المولى الاعظم الواقف، زاد الله تعالى قدره! بظاهر بلدة يزد، بموضع يدعى بسر كوى بهروك (افشار، ۱۳۵۴، ۴۹۹).	سر كوچه بهروك
۱۰	وان خربت و العياذ بالله! ابواب الخیر المذكورة بحيث لا يمكن الاعادة... (افشار، ۱۳۵۴، ۴۹۹).	سر كوچه بهروك
۱۱	ثم عين لهم من محصالات موقوفات ابواب الخیر الواقعة في صحراء بلدة يزد، من البقعة المسماة بدار السادة الشمسية، كما مر ذكره (افشار، ۱۳۵۴، ۵۰۸).	سر كوچه بهروك
۱۲	ومن الشروط المعتمدة التي عليها نص الواقف المشار اليه، رفع الله قدره و اعز نصره! انه لا يوجر الموقوفات المتعددة المذكورة مرارا مما تعلق بابواب الخیر و ساير بقاع البر في البلاد المذكورة (افشار، ۱۳۵۴، ۵۱۳).	سر كوچه بهروك
۱۳	يجمعها المتوليان و الناظر، كل سنة في خزانة ابواب الخیر، التي بناها في صحراء بلدة يزد، السابقة ذكرها في الفصل السابق (افشار، ۱۳۵۴، ۵۱۹).	سر كوچه بهروك
۱۴	تم على ابواب الخیر التي امر ببنائها في صحراء بلدة يزد بموضع راس سكة بهروك، المتصل بعضها ببعض، المشتملة على المدرسة و خانقاه و دار السيادة و غيرها (افشار، ۱۳۵۴، ۵۵۱).	سر كوچه بهروك
۱۵	و شرط شرطا متصلا بالانشاء، ان التولية منوطة في امور تلك الموقوفات بعالي رايه، لزال عاليا! ثم يرى بابنائه ثم ببناء ابنايه ما توالدوا و تناسلوا، ثم بناية البنت المذكورة، و اللواتي سيولدن، ثم بذكر اولاد بناته الاقرب فالاقرب، ثم من هو مباشر لامر التولية لابواب الخیر المذكورة بنص الواقف، وقفنا صحيحا و صدقة دائمة (افشار، ۱۳۵۴، ۵۵۲).	سر كوچه بهروك

چنانچه در جدول چند دیده شد، بجز ردیف‌های ۱، ۳ و ۷، در تمامی موارد لفظ «ابواب الخیر» به مجموعه شمسیه برمی‌گردد. در سه مورد استثنایی، مصداق این عبارات مجموعه بناهای حول رکنیه و نزدیک به مسجد جامع به نظر می‌رسد. تفسیر قریب به ذهن آن است که لفظ ابواب الخیر در این متن تنها برای مجموعه‌سازی‌ها به کار می‌رفته است که دو مصداق داشته است: مجموعه رکنیه نزدیک به مسجد جامع یزد، و مجموعه شمسیه در سر کوچه بهروک (چهارمنار) بیرون از شهر. برای تک بناهای منفرد همچون رباط و خانقاه‌هایی که در یزد و شهرهای مختلف ساخته شد، از الفاظ دیگری همچون «ابواب البر» یا «بقاع الخیر» و... استفاده شده است.

۲-۶- ارجاع به اجزاء: مدرسه، خانقاه، دارالسیاده و دیگران

درکنار اشاره به کلیت مجموعه شمسیه، ارجاعات زیادی در متن جامع الخیرات به تک‌عضوهای این مجموعه وجود دارد. چنانچه ذکر شد، این مجموعه مطابق متن جامع الخیرات از ۵ جزو تشکیل می‌شده است: مدرسه، دارالکتب، بیت‌الادویه، خانقاه و دارالسیاده. در میان اشاراتی که به هر یک از این ۵ جزو در متن می‌شود، ارجاعاتی به چشم می‌خورد که به چند عضو و بنای متعدد آن درکنار هم اشاره می‌کند. تکرار ارجاع به چند بخش (و نه تمام) ابواب الخیر شمسیه، این گمانه را ایجاد می‌کند که شاید برخی اندام‌های این مجموعه درکنار هم به مجاز از کل مجموعه به کار می‌رفته‌اند و یا اهمیتی فوق‌العاده داشته‌اند. می‌دانیم که البته بیت‌الادویه و دارالکتب به صراحت ذیل مدرسه ذکر شده‌اند و لذا عدم ذکر آن‌ها در صورت ذکر مدرسه می‌تواند طبیعی باشد، ولی حذف نام دیگر اعضا می‌تواند تقویت‌گر گمانه مزبور باشد. برای بررسی دقیق‌تر این موضوع، ارجاعات چندگانه در جدول (۲) گرد هم آمده‌اند.

جدول ۲. هم آیی اجزاء مجموعه شمسیه در جامع الخیرات

ردیف	متن	مدرسه	خانقاه	ب. ادویه	د. کتب	د. سیاده	زمینه ذکر
۱	فقد وقف علی المدرسة و خانقاه و بیت الادویه و دار الكتب المتصل بعض ذلك ببعض، فی ظاهر مدینة یزد، حماها الله تعالی، فی موضع یقال له راس سكة بهروک و اهرستان... (افشار، ۴۵۶، ۱۳۵۴).	*	*	*	*		فهرست موقوفات مدرسه و خانقاه
۲	و جميع الربع التام الكامل من القناة المدعوة بمجداباد مهريجرد من قنوات قصبتها و هذا الربع موقوف علی المدرسة و خانقاه المذكورتين المنصوص بها دون اخواتهما بتوابعهما و لواحقهما (افشار، ۴۷۱، ۱۳۵۴-۷۲).	*	*				فهرست موقوفات مدرسه و خانقاه
۳	و یصرف هذا الزاید مع المزید علیه فی اطعمتهم و ان یصرف فی اثمان الشمع و البرز لیستصبح بالمدرسة و خانقاه فی اللیالی المتبركة (افشار، ۴۷۵، ۱۳۵۴).	*	*				مخارج خانقاه شمسیه
۴	و ان انهدمت البقعة المباركة (دارالسیاده)... مما هو وقف علی السادة الفاطميين الواردين اليها و علی مصالح الضیافین و الواعظ و الخادم و الفراش و البواب، یكون مصروفا فی مصالح المواضع التي انشأها الواقف... فی جوارها من المدرسة و خانقاه و سایر البقاع المبرات ببلدة یزد (افشار، ۴۸۱، ۱۳۵۴).	*	*				جایگزینی موقوفات دارالسیاده
۵	حد الحانوت المحدود بحد حانوت یتعلق بالمدرسة الشمسية و خانقاه (افشار، ۴۸۶، ۱۳۵۴).	*	*				موقوفات غرفه مسجد جامع
۶	و ان انقطع نسلهم، و ان لم یبق لهم من الاولاد و الاسباط من یتحق لذلك؛ فیضاف الحصة الی موقوفات المدرسة و خانقاه المنسوبة بانشاء الواقف مدظله! بظاهر بلدة یزد براس سكة بهروک (افشار، ۵۰۹، ۱۳۵۴).	*	*				جایگزینی موقوفات بر عتقای سودانی
۷	و ان انهدمت المدرسة و خانقاه و ان لم یمكن اعادتهما او اعادة احديهما، فیکون موقوفة علی ابناء السبیل و الغرباء المسلمین و ما دامت السماء و الارض (افشار، ۵۱۰، ۱۳۵۴).	*	*				جایگزینی موقوفات بر عتقای سودانی
۸	و ان انقطع نسلهما و لم یبق من یرثهما؛ فیضاف محصول هذه الحصة الی موقوفات المدرسة و خانقاه المبنین بظاهر یزد، علی راس سكة بهروک، اللتین هما من انشائه عز نصره! و وجه المصرف كما ذکر فی الوقفية (افشار، ۵۱۰، ۱۳۵۴).	*	*				جایگزینی موقوفات بر عتقای ترک
۹	و بعد انقطاع نسلهم او انقطاع نسل بعضهم یكون حق استیفاء الكل او البعض لمتولی المدرسة و خانقاه الشمسية كما یأتی شرحه و بیانه و علیه ان یصرف بمصالح البقعتین (افشار، ۵۱۱، ۱۳۵۴).	*	*				جایگزینی موقوفات بر عتقای دیگر

ردیف	متن	مدرسه	خانقاه	ب. ادویه	د. کتب	د. سیاده	زمینه ذکر
۱۰	فیسرف الحاصل الموقوف علیهم الی مصالح المدرسة و الخانقاه المبنین بظاهر بلدة یزد من انشاء المولی الواقف زید قدره (افشار، ۱۳۵۴، ۵۱۲).	*	*				جایگزینی موقوفات بر عتقای فاسد
۱۱	و اما فی اوقاف المدرسة و الخانقاه و دارالسیاده و سائر البقاع المتصلة بعض ذلك ببعض... التي بناها و انشأها بصحراء بلدة یزد بظاهرها... (افشار، ۱۳۵۴، ۵۱۷).	*	*			*	مدیریت بقاع سر کوجه بهروک
۱۲	و علی البقاع التي اخترع المولی الواقف ماهياتها، و ادخل من خارج فضاء صحراء العدم الی حیز الوجود، و هی المدرسة و الخانقاه، و بیت الادویة، و دارالسیاده و سائر ابواب البر الواقعة کلها فی خارج بلدة یزد، فی موضع بقالها سرکوجه بهروک، و الرباطات الخمس الموقوفة علی المسلمین عامة (افشار، ۱۳۵۴، ۵۴۰).	*	*	*		*	ذکر موقوفات جدید
۱۳	و يدفع منها سهران اثنان الی مصالح المدرسة، و الخانقاه، و بیت الادویة، و دارالکتب، و دار السیاده، التي قد وقعت فی خارج بلدة یزد فی راس سكة بهروک، و الی الاریطة الخمسة الواقعة متفرقة فی ولايتها المفصلة اعلاها (افشار، ۱۳۵۴، ۵۴۳).	*	*	*	*	*	جایگزینی موقوفات بر عتقا
۱۴	منها السدس التام و الشعیرتان اثنان من اصل قناة تاجاباد فراشاه سوی موقوفه الواقف المذكور عز نصره قبل هذا الخانقاه و المدرسة اللتين انشأهما بظاهر بلدة یزد (افشار، ۱۳۵۴، ۵۴۹).	*	*				یادآوری وقف بخشی از آب بر مدرسه و خانقاه
۱۵	و منها طسوج واحد من اصل قناة نوتفت سوی ما وقفه الواقف قبل هذا الزمان علی المدرسة و الخانقاه المذكورتین المنسوبتین الی انشائه بظاهر بلدة یزد (افشار، ۱۳۵۴، ۵۴۹).	*	*				یادآوری وقف بخشی از آب بر مدرسه و خانقاه
۱۶	ثم علی ابواب الخیر التي امر ببنائها فی صحراء بلدة یزد بموضع راس سكة بهروک، المتصل بعضها ببعض، المشتملة علی المدرسة و الخانقاه و دارالسیاده و غيرها (افشار، ۱۳۵۴، ۵۵۱).	*	*			*	جایگزینی موقوفات بر ارسال خاتون و اولاد

چنانچه در جدول به چشم می خورد، در تمامی موارد از دو عضو مدرسه و خانقاه یاد شده است. پرسش اینجاست که چرا از بقیه اندامها در برخی موارد یاد نشده است؟

۳-۶- دارالکتب و بیت الادویه

درخصوص بیت الادویه و دارالکتب البته می توان حدس زد که به خاطر شمول مدرسه بر آن دو مطابق متن صفحه هشتم و قفنامه جامع الخیرات، ذکر آنها مستتر در ذکر مدرسه است. در این صورت باید پرسید پس چرا بعضی اوقات کاتب و قفنامه به خود زحمت ذکرشان را می داده است؟ اولین نکته برای پاسخ به این پرسش آن است که جز مورد ۱ در جدول (۲)، در تمامی موارد، ذکر این دو جزو به همراه دارالسیاده بوده است. در مورد اول البته احتمالاً منظور نویسنده ذکر دقیق

شهاب الدین تصدیقی

تشخیص دانه های عملکردی مجموعه شمسیه یزد با استناد به و قفنامه جامع الخیرات

ابنیه وقفی بوده است تا سند شرعی وقفنامه محکم و دقیق باشد. موارد دوم تا دهم جدول (۲) همگی در حال ارجاع به همان مورد اول و موقوفات آن مجموعه هستند و لذا بی هیچ شک و شبهه می توان در تمام این موارد این دو جزو را مستتر در ذکر مدرسه دانست. در موارد ۱۲ و ۱۳ جدول (۲) نویسنده اما در حال ارجاع مجدد به مورد ۱ نبوده است و مشغول ذکر مجموعه جدیدی از موقوفات و شرایطشان بوده است و احتمال معقولی می توان داد که به همین سبب ذکر این دو جزو را برای دقت سند، مجدداً لازم دیده است.

مورد ۱۲ البته از این حیث عجیب به نظر می رسد که بدون اشاره به دارالکتب، تنها به بیت الادویه اشاره می کند. از سویی می توان احتمال داد که این حذف نه عامدانه که ناشی از خطای کتابت بوده باشد. مورد ۱۳ این مسئله را به نفع سهو در کتابت حل می کند: در مورد ۱۳ از جدول (۲) کاتب وقفنامه در حال ذکر ابنیه ایست تا درآمد فهرست موقوفات جدیدی بر آن ها هزینه شود. در این پاره متن از ۵ بنای سر کوچه بهرک (مذکور) و ۵ رباط خارج از یزد یاد شده است: رباط های ابرندآباد، مجومرد، عقدا، نه گنبد و نیستانه). همین مجموعه عیناً - و فقط بدون ذکر دارالکتب - در مورد ۱۲ هم ذکر شده است. جای تعجب می داشت اگر تمام این ابنیه به ظاهر بی ربط به هم، مجدداً ذکر شوند و تنها دارالکتب به عمد استثنا شود. همچنین در مورد ۱۲ از لفظ «و سائر ابواب البر» برای مجموعه سر کوچه بهرک استفاده شده است - که یعنی ابنیه دیگری هم در این محل بوده اند که ذکر نشده است - در حالی که شاهد این لفظ در مورد ۱۳ نیستیم و احتمالاً «دارالکتب» همان بنایی بوده که نویسنده سهواً نامش را در مورد ۱۲ نوشته و برای محکم کاری لفظ «و سائر ابواب البر» را اضافه کرده بوده است.

۴-۶- تمایز دارالسیاده

به جز چهار ردیف ۱۱، ۱۲، ۱۳ و ۱۶، در تمامی موارد جدول (۲) از ذکر دارالسیاده چشمپوشی شده است. پرسش دوم از جدول، اینجا مطرح می شود که آیا دارالسیاده هم همچون بیت الادویه و دارالکتب ذیل ذکر مدرسه و خانقاه یاد شده است؟ اگر اینچنین باشد شاید بتوان این زوج را مجاز از کلیت مجموعه شمسیه دانست. اما اگر چنین نباشد، باید پرسید چرا دارالسیاده از ذکر مستثنی می شده است؟

یک فرضیه می تواند تفکیک دارالسیاده از بقیه بخش های ابواب الخیر شمسیه باشد. نکته جالب توجه این است که از میان بقاع خمس (مدرسه، خانقاه، بیت الادویه، دارالکتب و دارالسیاده)، موقوفات دارالسیاده جدا از ۴ بقعه دیگر ذکر می شوند. در حالی که موقوفات مدرسه، دارالکتب، بیت الادویه و خانقاه همگی در قالب یک فهرست از صفحه ۸۵ ذکر می شوند (مورد ۱ در جدول ۲)، فهرست موقوفات دارالسیاده از صفحه ۱۱۱ وقفنامه شروع می شود. برای دلیل این تفکیک موقوفات، البته شاید بتوان دلایل متعدد شرعی (تفکیک ابنیه سنی شافعی از دارالسیاده که میزبان سادات فاطمی بود)، عملکردی (مخاطب عام مدرسه و خانقاه در برابر مخاطب خاص دارالسیاده) و دیگری نیز متصور بود، اما ممکن است سبب این جدایی کالبدی بوده باشد. در حالی که سختی می توان سندی محکم برای جدایی کالبدی خانقاه و مدرسه در این وقفنامه یافت، جایی از وقفنامه به صراحت اعلام می کند که در صورت ویرانی دارالسیاده، موقوفات آن به صرف مدرسه و خانقاه برسند - و به این ترتیب نشان می دهد که کالبد دارالسیاده از خانقاه و مدرسه جداست.

وان انهدمت البقعة المباركة (دارالسیاده)... مما هو وقف على السادة الفاطميين الواردين اليها و على مصالح الضيافيين و الواعظ و الخادم و الفراش و البواب، يكون مصروفافي مصالح المواضع التي انشأها الواقف... في جوارها من المدرسة و الخانقاه و سائر البقاع المبرات ببلدة يزد (افشار، ۱۳۵۴، ۴۸۱).

پس در حالی که برای تفکیک مدرسه و خانقاه به لحاظ کالبدی، سند متقنی وجود ندارد و این زوج مدام در کنار هم ذکر شده اند، برای جدایی کالبدی دارالسیاده اقلاً یک گزاره متقن وجود دارد و همچنین مطابق جدول (۲)، از دارالسیاده کمتر به همراه مدرسه و خانقاه ذکر شده است و لذا این پندار تقویت می شود که تکلیف دارالسیاده را به لحاظ کارکردی و مفهومی جدا از مدرسه و خانقاه دانست.

شهاب الدین تصدیقی

۵-۶- مدرسه و خانقاه: بررسی امکان مجاز اسمی

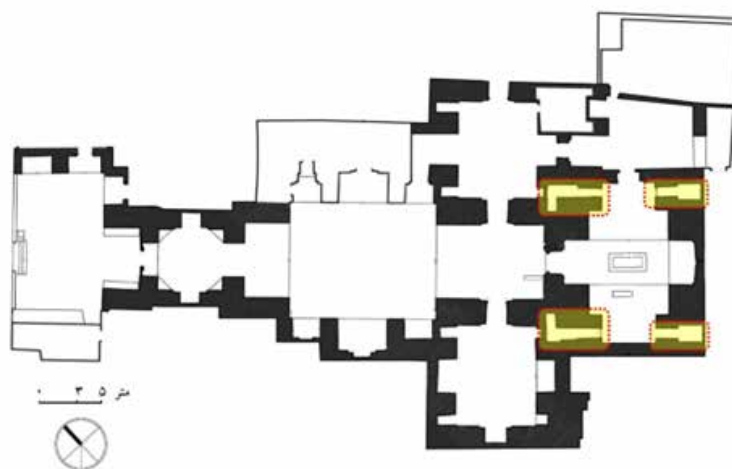
اینک جای پاسخ به این پرسش فرا می‌رسد که «تکرر ذکر زوج «خانقاه و مدرسه» برای چه بوده است؟» آیا این دو یک بنای واحد بوده‌اند بدون نامی واحد؟ و یا به‌عنوان مجازی از کلیت مجموعهٔ ابنیهٔ سر کوجه به‌روک به کار می‌رفته‌اند؟ چنانچه پیشتر آمد، در موارد ۱ تا ۱۰ جدول قطعاً عبارت «المدرسة و الخانقاه» دلالت به مدرسه، خانقاه، دارالکتب و بیت‌الادویه داشته است ولی بر دارالسیاده دلالتی نداشته. اما در خصوص موارد ۱۴ و ۱۵ چه می‌توان گفت؟ در مورد ۱۴ از جدول (۲)، بخشی از سهام قنات تاجاباد فراموش شده است و بلافاصله ذکر می‌شود «سوا از آنچه واقف مذکور قبل این بر خانقاه و مدرسه ساخته در حومهٔ شهر یزد وقف کرده بود». پرسش اینجاست که قنات تاجاباد فراموش پیش از این در کجای متن جامع‌الخیرات، وقف بر کدام قسمت از مجموعهٔ شمسیه شده بود؟ این قنات به غیر از اینجا، دو بار دیگر در متن وقفنامه ذکر شده است:

و جميع الربع التام الشایع فی اصل قنات تاج‌آباد فراشا. و هذه القنات منبعها قرية فراشا، فیصیب مائها صحراء تفت و نصیری (افشار، ۱۳۵۴، ۴۵۶)؛ و جميع الربع و الثمن الکامل من القنات المسماة بقنات تاج‌آباد فراشا، و هی مستغنیة بین ارباب البلدة و ملاکها عن التعریف و التوصیف (افشار، ۱۳۵۴، ۵۲۷-۲۸).

در پاره متن فوق، آب قنات تاج‌آباد در صفحه ۴۵۶ وقف مجموعهٔ مذکور در صفحه ۴۵۶ و وقفنامه (مورد ۱ از جدول ۲) است اما در صفحه ۵۲۷ از این پاره‌متن، موقوف‌الیه مجموعه ابنیه‌ایست که شامل کل مجموعهٔ شمسیه با ۵ رباط خارج یزد می‌شود. می‌توان با تخمین خوبی «مدرسه و خانقاه» در این پاره‌متن را مجاز از تمام دیگر موقوف‌الیه‌های این قنات دانست که پیش از ذکر مورد جدید آمده بودند و البته که هر دو موقوف‌الیه پیشینی در مدرسه و خانقاه شمسیه مشترک بوده‌اند. همین استدلال در خصوص مورد ۱۵ نیز صادق است و در کل می‌توان این دو نمونه را به ظن قوی مجاز از مجموعه موقوف‌الیه‌های این دو قنات دانست؛ اما این‌طور نبوده است که خانقاه و مدرسه به کرات، مجاز از مجموعهٔ شمسیه نام برده شوند.

۶-۶- مدرسه و خانقاه: بررسی امکان وحدت کالبدی

اینجا احتمال دوم پرنگ‌تر می‌شود: آیا مدرسه و خانقاه شمسیه یک بنای واحد بوده‌اند؟ چنانچه پیشتر ذکر شد، هیچ تفکیک آشکار و صریحی در متن جامع‌الخیرات به چشم نمی‌خورد و البته هیلن برنند نیز معتقد به وحدت کالبدی این دو بنا بوده است (هیلن برنند، ۱۳۸۰، ۲۲۷). حضور فضاهای کوچکی در ۴ سمت گنبدخانهٔ بنای موجود، احتمال وجود چله‌خانه‌های یک خانقاه را نیز به ذهن متبادر می‌کند (شکل ۷).

شکل ۷. فضاهای شبه‌چله‌خانه‌ای اطراف بقعهٔ شمسیه (مرکز اسناد پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی یزد؛ لکه‌گذاری از نگارندگان)

شهاب‌الدین تصدیقی

تشخیص دانه‌های عملکردی مجموعهٔ شمسیه یزد با استناد به وقفنامهٔ جامع‌الخیرات

در متن جامع الخیرات البته ارجاعات تنها به این دو بنا به چشم می‌خورد، اما به سختی می‌توان دلالت کالبدی برای این تفکیک در متن وقفنامه یافت و شاید این تفکیک صرفاً در قالب کارکردهای مجزای یک بنای واحد بوده باشد. در قسمتی از وقفنامه که به هزینه‌ها و مدیریت مدرسه و خانقاه اشاره شده است، این دو گرچه جدا ذکر شده‌اند، لیکن برخی مخارج کالبدی این دو - از قبیل خرج شمع و نور شبانه و خوراک علما و شیوخ و طلبه - نهایتاً در کنار هم ذکر شد (افشار، ۱۳۵۴، ۴۷۵).. و این نکته هم جالب توجه است که برای خانقاه بواب (دربان) ذکر نشده است - در حالی که مدرسه بوابی دارد که سالانه ۳۶۰ من غله حقوق می‌گیرد (افشار، ۱۳۵۴، ۴۷۴). این می‌تواند به این فرضیه قوت دهد که این دو بنا درب مشترک داشته و از وحدت کالبدی برخوردار بوده‌اند.

تنها مواردی که می‌تواند در وحدت کالبدی این دو عملکرد قدری تشکیک وارد کند، اشاره به دو باغ پشت سر هم در فهرست موقوفات مجموعه شمسیه (به جز دارالسیاده) است،

و جميع الباغجة المتصلة بهذه الخانقاه... و جميع الباغجة المتصلة بالمدرسة العالية المومی اليها المحاذی لها... و هی موقوفة علیها و حدها و هاتان الباغجتان لتعین موضعهما و ذکر الاتصاف مستغنیان عن البیان الحدود و الاوصاف (افشار، ۱۳۵۴، ۴۶۹).

روی مدلول «الخانقاه» و «المدرسة مومی اليها» می‌توان تشکیک کرد، ولی هیچ مدرسه دیگری پیش از این توصیفات به چشم نمی‌خورد و اگرچه چند پاراگراف قبل تر به خانقاهی اشاره شده که نامش در سند به جای مانده مخدوش است و مصححین اثر نام آن را ذکر نمی‌کنند، اما هم فاصله چند پاراگرافی، احتمال ارجاع «الخانقاه» در پاره‌متنی که اینجا مدنظر است را بسیار کم می‌کند و هم حضور این دو باغچه در کنار هم در قالب «هاتان الباغجتان» نشان می‌دهد این دو باغچه همچون مدرسه و خانقاه شمسیه در کنار هم بوده‌اند.

اگر قبول کنیم که اینجا با دو باغچه مواجهیم که یکی جنب مدرسه شمسیه و دیگری جنب خانقاه شمسیه قرار دارد، و پشت سر هم نیز نام برده شده‌اند، این پرسش پیش می‌آید که اگر کالبد این دو عملکرد یکی بوده است، چرا برای ارجاع به هر دو باغ از یک لفظ استفاده نشد؟ به خصوص که مسئله این پاره‌متن به طور خاص تعیین موقعیت و از جنس کالبد است. از آنجایی که این تنها اشاره تردیدبرانگیز در کل این سند است - و چنانچه پیشتر آمد، شواهد دیگر این متن از عدم تفکیک کالبدی این دو خبر می‌دهند - می‌توان تخمین زد که این دو عملکرد یا در کالبدی واحد (شامل مدرسه و بقعه کنونی و شاید بخش‌هایی دیگر که باقی نمانده است) بوده‌اند، یا دو کالبد جدا ولی بسیار به هم پیوسته داشته و اقلاً از ورودی یکسانی برخوردار بوده‌اند.

۷-۶- باقی اجزای شمسیه در جامع الخیرات

علاوه بر ۵ عضو اصلی مجموعه شمسیه در سر کوچه بهرک، اجزاء و عملکردهای دیگری نیز در جامع الخیرات ذکر شده‌اند که در مجاورت آن‌ها قرار داشته‌اند و همگی موقوف بر همین مجموعه (و یا قسمتی از اجزای اصلی آن) بوده‌اند:

جدول ۳. اجزاء فرعی مجموعه شمسیه

ردیف	نام اندام	متن مربوطه
۱	باغ محمد ابی سعید	و جميع الباغ الواقع بظاهر بلدة یزد... بدسكرة تفت و نصیری بموضع یدعی رأس سكة بهرک و اهرستان المشهور باغ محمد ابی سعید المنتهية حدوده الى الطريق الشارع و الى باغ شرف‌الدینی و الی دارالسیاده و الی ساباط... مما يتعلق به من الدور و البيوت و الحجرات المبنیات فیها و آلاتها و موادها الخشبية و الحجرية و اللبنة و سایر التوابع و اللواحق... (افشار، ۱۳۵۴، ۴۲۷).
۲	ساباط	
۳	باغچه متصل به خانقاه	و جميع الباغجة المتصلة بهذه الخانقاه... (افشار، ۱۳۵۴، ۴۶۹).

شهاب‌الدین تصدیقی

تشخیص دانه‌های عملکردی مجموعه شمسیه یزد با استناد به وقفنامه جامع الخیرات

ردیف	نام اندام	متن مربوطه
۴	باغچه متصل به مدرسه	و جمیع الباغجة المتصلة بالمدرسة العالیة المومی الیها المحاذی لها... و هی موقوفة علیها و حدها و هاتان الباغجتان لتعین موضعهما و ذکر الاتصاف مستغنیان عن البیان الحدود و الاوصاف (افشار، ۱۳۵۴، ۴۶۹).
۵	زرب (آغل)	و جمیع الزرب الواقع بباب الخانقاه المذكورة، ذلك من مستحدثات المولی الاعظم الواقف... و بذلك الاسم استغنی عن التحدید و التوصیف... و جمیع الحمام الواقع فی جنب العمارات الخمس المتصلات الموسومات بابواب الخیر (افشار، ۱۳۵۴، ۴۷۰).
۶	حمام	
۷	خان (کاروانسرا)	و جمیع الخان الذي بناه فی جوارها و ذلك مستغن عن ذکر التحدید و التوصیف لانسابه لازال منسوباً اکرم ارومة و اشرف جرثومة (افشار، ۱۳۵۴، ۴۷۱).
۸	باغ سعید ابی بکر	و جمیع الباغ المعروف بباغ سعید ابی بکر الواقع بجنب ابواب الخیر المنسوبة الیه المحدود بالخان السابق ذکره (افشار، ۱۳۵۴، ۴۷۱).
۹	خانه حاجی فیمازا	و جمیع الدار المشهور بخانه حاجی فیمازا الواقعة بجنب المدرسة المنسوبة (افشار، ۱۳۵۴، ۴۷۱).
۱۰	خانه محمد خیاط	و جمیع الدار المعروفة بخانه محمدشاه الخياط الواقعة بجنب دارالسیادة المنسوبة الیه... باجمع ما یضاف به الجمیل المذكورة من الاراضی و المیاه و المزارع و سایر التواع و المضافات و اللواحق و المنسوبات مما ذکر فی هذه الحجة اولم یذكر (افشار، ۱۳۵۴، ۴۷۲).

در این میان تعیین موقعیت خان (مورد ۷ در جدول ۳) در سر کوچه بهروک کمی جای بحث دارد؛ در متن آمده خان در «جوارها» (کنار آن) بنا شده است و پرسش اینجاست که «آن» به چه ارجاع دارد؟ یک احتمال آن است که به موقوف‌الیه‌ها یعنی مجموعه شمسیه (به جز دارالسیاده) ارجاع داشته باشد؛ لیکن در سند وقفنامه درست پیش از ذکر خان، از قریه‌ای یاد شد که شمس‌الدین در «رستاق» (ناحیه‌ای که امروزه به شهرها و دهات حد فاصل یزد تا میند اطلاق می‌شود) ساخته است. اگر ارجاع «آن» به رستاق باشد (و نه به مجموعه شمسیه که موقوف‌الیه این خان است)، آن‌گاه این خان (کاروانسرا) به لحاظ مکانی ارتباطی با سر کوچه بهروک (چهارمنار) ندارد. برای حل این دوگانه می‌توان به موقعیت باغ سعید ابی بکر (مورد ۸ در جدول ۳) رجوع کرد که برای تعیین موقعیتش آمده است «جنب ابواب الخیر و محدود به خانی که ذکرش رفت». از آنجاکه اثر هیچ خان دیگری در پاراگراف‌های پیش از این باغ دیده نمی‌شود و همان‌طور که در بخش ۶-۱ و جدول (۱) این مقاله روشن شد که لفظ «ابواب الخیر» تنها برای مجموعه‌های رکنیه و شمسیه به کار رفته است (و در این پاره‌متن قطعاً مراد شمسیه است)، پس به روشنی درمی‌یابیم که خان مذکور نزدیک ابواب الخیر شمسیه است و لذا ضمیر «ها» (آن) در باب خان، به شمسیه برمی‌گردد و به احتمال قریب به یقین، این خان هم در مجموعه سر کوچه بهروک ساخته شده بود.

۷- بحث

مطابق آنچه در این پژوهش به دست آمد، مجموعه شمسیه مرکب از ۳- یا با بسط عملکرد مدرسه، ۵- عملکرد اصلی است که در قالب ۲ مجموعه ساختمانی (۱. مدرسه و خانقاه ۲. دارالسیاده) سامان یافته‌اند؛ درکنار این اجزای اصلی، چند عملکرد فرعی به‌عنوان ریزاجزاء یا موقوفات این ۵ عملکرد اصلی نیز حضور دارند (جدول ۳). در این بخش پژوهش لازم است حفره‌ها یا اسناد مغایری که این نتیجه‌گیری را به چالش می‌کشند بررسی شوند. مهم‌ترین این چالش‌ها مغایرت‌های متنی با تاریخ یزد و تاریخ جدید یزد است و دیگر، حفره‌هایی که در نبود مطالعات باستان‌شناسی و ژانرشناسی وقفنامه‌ها ایجاد می‌شوند.

شهاب‌الدین تصدیقی

تشخیص دانه‌های عملکردی مجموعه شمسیه یزد با استناد به وقفنامه جامع‌الخیرات

۱-۷- مغایرت جامع‌الخیرات با تاریخین

با این وجود شواهد متنی مغایر با یافته‌های این مقاله در تاریخ یزد (جعفری ۱۳۸۴) و تاریخ جدید یزد (کاتب ۱۳۸۶) وجود دارند که از جهاتی، نتایج این پژوهش را به چالش می‌کشند. در تاریخ یزد، از ۲ مدرسه در مجموعه شمسیه یاد شده است:

و در تبریز طرح مدرسه چهارمنار و دارالسیاده و خانقاه و بازار و حمام بینداخت و به یزد فرستاد و بنایان عمارت بنیاد کردند و دو مدرسه در مقابل یکدیگر بساخت و چهار منار بر اطراف هر دو مدرسه بنهادند، و بازاری دورویه و آب تفت در میان بازار جاری گردانید و خانقاه و در جنب آن مدرسه ساباط عالی ساخته و بکاشی تزیین داده و حمام و دکانها و کاروانسرای نیکو ساز داده (جعفری، ۱۳۸۴، ۱۱۰-۱۱۱).

و در تاریخ جدید یزد از «مدارس» یاد می‌شود:

چون امیر شمس‌الدین محمد در تبریز استقلال یافت طرح مدرسه و دارالسیاده و چهار منار و خانقاه و بازار بینداخت و به یزد فرستاد... و بنیاد عمارت کردند و چهار ساباط عالی بر طرفین مدارس ساز کردند و قریب سی دکان در ضمن آن. و نهر آب تفت را به تمام و کمال در میان بازار جاری گردانید و بر یک طرف کاروانسرای عالی و بر طرف دیگر حمامی نیکو به رسم رجال بساخت و آن حمام به واسطه سیل اکنون خراب است. و منار اربعه را به کاشی سبز تمام کردند و در دارالسیاده آب نرسوید جاری کردند و کتابه کاشی تراشیده بر طرف بازار ساباط بنهادند و موقوفات بر آن ثبت کردند (کاتب، ۱۳۸۶، ۱۱۸).

کلید اول برای حل این مغایرت، این است که در هر دو وصفی که آمد، گزارش توصیف به دو بخش تقسیم شده است: اول طرحی که از تبریز فرستاده شد و دوم آنچه اجرا شد. فهم دلیل این دوپارگی در توصیف نیازمند پژوهش مفصلی است، لیکن آنچه در این بحث به آن باید توجه داشت آن است که در هر دو گزارش، در بخش طرحی که از تبریز فرستاده شد مغایرتی با متن جامع‌الخیرات دیده نمی‌شود (مگر شاید افزایش تأکید روی کاروانسرا و حمام و منار و امثاله). در متن جعفری، جای خالی دارالسیاده در شرح اجرا حس می‌شود و در متن احمد بن کاتب اثری از نام خانقاه در شرح اجرا به چشم نمی‌خورد. این (بظاهر) تناقض درونی دو متن نیازمند بررسی گسترده‌تری است؛ در وسع این مقاله بیش از این نیست که فرضیه‌ای مطرح کند: شاید افزایش تعداد مدارس در دو متن اخیر، نتیجه تغییر عملکرد بنای دارالسیاده طی قرن بعد از ساخت مجموعه است. حذف نام دارالسیاده در گزارش اجرا در متن جعفری (و حتی حذف نام خانقاه در متن احمد بن کاتب) به قوت این فرضیه می‌تواند بیفزاید.

این فرضیه حتی بیشتر تقویت می‌شود وقتی به بستر پیدایش دارالسیاده‌ها در دوران غازان خان نگریسته شود که پس از فروپاشی حکومت ایلخانان، احتمالاً شرایط و انگیزه‌های آن تضعیف می‌شود. دارالسیاده‌ها کانون‌هایی بوده‌اند که دولت ایلخانی در عهد غازان خان برای حمایت از سادات فاطمی در امپراتوری خود بنا کرد و بی‌شبهت به دیوان نقابت در خلافت عباسی نبود (یعقوبی و همکاران، ۱۳۹۳، ۱۱۶). به عقیده منسینی-لندر، سادات یکی از اهرم‌های فشار دولت ایلخانی به حکومت‌های محلی همچون اتابکان یزد بودند (Mancini-Lander, 2019) و حکایت‌هایی که بعدتر در تاریخ یزد در خصوص جفای اتابک یزد به سید رکن‌الدین وجود دارد (جعفری، ۱۳۸۴، ۱۰۵-۸) از لحاظ تاریخی نمی‌تواند واقعی به نظر برسد، بلکه ابزاری روایی است برای مشروعیت‌بخشی به ظهور قدرت سیاسی سادات فاطمی در مقابل حکومت‌های محلی، که حاصل تلاش‌های دولت ایلخانی در تأسیس دارالسیاده‌ها بود (Mancini-Lander, 2019). طبعاً با سقوط دولت ایلخانی و فترت پس از سقوط آن‌ها، تدریجاً زمینه حضور چنین تأسیساتی کمرنگ می‌شود و عجیب نیست که کالبد این بناها به عملکردهای دیگری اختصاص یابد. البته اثبات یا رد این فرضیه نیازمند بررسی گسترده‌تری در پژوهشی مجزا خواهد بود.

۲-۷- حفره‌های پژوهشی

این مقاله دلایل نسبتاً محکمی از متن جامع‌الخیرات برای تخمین نسبت کالبدی و دانه‌بندی عملکردهای شمسیه

شهاب‌الدین تصدیقی

فراهم آورده است؛ ولیکن برای تبیین دقیق موقعیت این عملکردها کاوش‌های باستان‌شناختی و مطالعات تطبیقی سبک‌شناسانه‌ای لازم است که مجال آن در این مقاله نخواهد بود. برای مثال در صورت پذیرفتن موقعیت کنونی مدرسه شمسیه، فهم موقعیت خانقاه ازسویی نیازمند مطالعات سبک‌شناختی خانقاه‌ها و مدارس یزد یا آذربایجان - که به روایت جعفری و احمد بن کاتب، منشأ طرح این بنا هستند (جعفری) (کاتب) - است و ازسوی دیگر نیاز به گمانه‌زنی در اطراف بقایای این مجموعه دارد تا بتوان موقعیت پلان این عملکردهای گمشده را فهمید.

برای غنای بیشتر نتایج این دست پژوهش‌ها، مطالعات درحوزه وقفنامه‌ها کمک می‌کند که نسبت متن وقفنامه‌ها با واقعیت عینی روشن‌تر شود و بتوان نقدانه‌تر سند جامع‌الخیرات را بازخوانی کرد. همچنین برای فهم دلیل تفکیک دارالسیاده از بقیه مجموعه ابواب البر شمسیه، علاوه بر مطالعات باستان‌شناختی، پژوهشی درخصوص وجوه شرعی دارالسیاده‌ها از یکسو و فضای مذهبی یزد ازسوی دیگر می‌تواند مثمر ثمر باشد تا به دقت روشن شود این تفکیک آیا دلایل شرعی و فقهی داشته است؟ یا صرفاً دلیل آن تفکیک کالبدی بوده است؟ به‌خصوص این موضوع وقتی جالب‌تر به نظر می‌رسد که می‌بینیم در وقفنامه جامع‌الخیرات در بخش‌هایی بر مجموعه چندین بنای متفاوت (از جمله دارالسیاده و مدرسه شمسیه) یک‌جا موقوفاتی فهرست می‌شوند (افشار، ۱۳۵۴، ۵۴۰) و این پرسش به جا می‌ماند که چرا در صفحاتی فهرست موقوفات دارالسیاده تفکیک شده است و در صفحاتی دیگر نه.

۸- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

مجموعه شمسیه از حیث حضور هم‌زمان شواهد کالبدی و متنی و وقفنامه جامع‌الخیرات، نمونه‌ای بارز از حضور اسناد برای بازشناسی می‌تواند باشد، لیکن تاکنون برای بازشناسی معماری این بنا به وقفنامه این بنا یعنی متن «جامع‌الخیرات» توجه کافی نشده است. این مقاله تلاش کرد با مذاقه در ارجاعات متن جامع‌الخیرات به این مجموعه و اجزای آن، به این پرسش پاسخ دهد که مجموعه شمسیه یزد از کدام دانه‌های عملکردی تشکیل می‌شده است و این دانه‌های عملکردی چه نسبتی با یکدیگر به لحاظ کارکرد و کالبد برقرار می‌کرده‌اند. با مذاقه در ارجاعات تاریخی متن جامع‌الخیرات و با تطبیق این ارجاعات با دیگر اسناد در موارد لازمه، می‌توان یافته‌های اصلی این پژوهش را به این صورت خلاصه کرد:

- مجموعه شمسیه واقع در محله چهارمنار یزد، مطابق وقفنامه جامع‌الخیرات شامل ۳ عملکرد اصلی بوده است: مدرسه، خانقاه و دارالسیاده، که مدرسه خود شامل دو بخش ذیل خود بوده است: دارالکتب و بیت‌الادویه.
- از کلیت این مجموعه در وقفنامه جامع‌الخیرات با نام «ابواب‌الخیر» نیز یاد می‌شده است که این عبارت تنها در ارجاع به دو مجموعه در این وقفنامه به کار رفته است: مجموعه رکنیه در نزدیکی مسجد جامع یزد، و مجموعه شمسیه در محله سرکوجه‌بهروک (واقع در چهارمنار).
- عملکرد دارالسیاده هم به لحاظ وقفی و هم بلحاظ کالبدی منفک از بقیه عملکردهای اصلی بوده است.
- عملکردهای خانقاه و مدرسه به لحاظ کالبدی درهم‌تنیدگی فراوانی داشته‌اند و احتمال دارد هر دو به کلی در یک بنای واحد جای گرفته بوده باشند، هرچند می‌توان این را نیز فرض کرد که دو بنای جدا ولی چسبیده به هم بوده باشند که ورودی خانقاه درون مدرسه قرار گرفته باشد و به همین دلیل بی‌نیاز از دربان بوده است.
- در تعداد مدارس ذکرشده برای شمسیه بین متون تاریخ یزد و تاریخ جدید یزد با جامع‌الخیرات مغایرتی دیده می‌شود و این می‌تواند به دلیل تغییر عملکرد یکی از ابنیه - همچون دارالسیاده - به مدرسه در دوره‌های بعدی باشد.

این یافته‌ها می‌تواند زمینه‌ای فراهم کند برای طرح پرسش‌های مناسبی در پژوهش‌های آتی تاریخ‌نگاری معماری ایران؛ از جمله نسبت خانقاه‌ها و مدارس در تاریخ معماری یزد، یا کشف دارالسیاده‌های گمشده در تاریخ معماری ایلخانی به واسطه احتمال تغییر عملکرد بعدی‌شان. همچنین می‌توان حدس‌های عالمانه‌تری برای موقعیت ابنیه شمسیه در پژوهش‌های باستان‌شناسی آتی بیان کرد.

سپاس‌گزاری
وجود ندارد.

منافع مالی
وجود ندارد.

تعارض منافع
وجود ندارد.

پی‌نوشت‌ها

۱. وقفنامه ربع رشیدی از وقفنامه جامع‌الخیرات نیز مفصل‌تر به نظر می‌رسد، لیکن بقایای کالبدی مجموعه ربع رشیدی عمدتاً کاوش نشده‌اند و هنوز قابل مطالعه دقیق نیستند.
2. Subversive skylines: local history and the rise of the Sayyids in Mongol Yazd (Mancini-Lander 2019)
۳. ترجمه محمد غضبان: مدرسه‌ای است مشتمل بر دو بقعه دیگر بنام کتابخانه و داروخانه و تمام آن‌ها در خارج شهر یزد در محلی که آن را سر کوجه بهروک می‌نامند می‌باشد و این مدرسه یکی از کارهای خیری است که باو منسوب است. دارالسیاده که در محازات مدرسه یادشده واقع گردیده و این خود نیز یکی از کارهای خیر اسواست... خانقاهی است که در خارج شهر جنب مدرسه مذکور در همان محل واقع است (سید رکن‌الدین محمد، ۱۳۴۵، ۱۰-۱۱).
۴. ترجمه محمد غضبان: و تمامت حمام واقع در جنب عمارات پنج‌گانه مفصل که بنام ابواب‌الخیر موسوم است (سید رکن‌الدین محمد، ۱۳۴۵، ۱۱۵)؛... و بعد از انقراض آن‌ها که خدا نکند، متولی موقوفات کسی است که متولی خیرات دیگر واقف اعظم مشتمل بر بقاع پنجگانه واقع در خارج شهر یزد در اول راه بهروک و اهرستان می‌باشد خواهد بود (سید رکن‌الدین محمد، ۱۳۴۵، ۱۳۶).
۵. ترجمه محمد غضبان: و اگر بقعه مبارکه... خراب شد... آنچه را که وقف بر سادات فاطمی که وارد بر بقعه می‌شوند و یا بر مصالح مهمان‌ها و وظیفه مهماندارها و واعظ و فراش و دربان مصرف می‌کرد، باید به مصرف بنای دیگری که واقف ایجاد نموده و در مجاورت بقعه است از قبیل مدرسه و خانقاه و سایر بقاع خیریه که در شهر یزد است [برسد] (سید رکن‌الدین محمد، ۱۳۴۵، ۱۳۱).
۶. در ترجمه جامع‌الخیرات (از محمد غضبان) آمده است: «و قسمت دیگر یک‌ششم کامل و دو شعر از اصل قنات تاج‌آباد فراشاه غیر از آنچه واقف اعظم آن را قبل از ایجاد خانقاه و مدرسه در بیرون شهر یزد می‌باشد» (سید رکن‌الدین محمد، ۱۳۴۵، ۲۲۱) که به لحاظ دستوری ترجمه صحیحی به نظر نمی‌رسد و ترجمه این جمله در این اثر قابل اتکا نیست. با توجه به بافتار متن، نگارندگان احتمال قوی می‌دهند که ترجمه ذکرشده در متن مقاله صحیح‌تر باشد.
۷. ترجمه محمد غضبان: و همچنین تمامت یک ربع کامل مشاع از اصل قنات تاج‌آباد فراشاه که این قنات منبعش قریه فراشاه می‌باشد و آب آن به صحرای تفت و نصیری ریخته می‌شود (سید رکن‌الدین محمد، ۱۳۴۵، ۹۹)؛ و تمامت ربع و ثمن کامل از قنات موسوم به قنات تاج‌آباد فراشاه که مستغنی از تعریف و توصیف بوده و در بین مالکین مشهور است (سید رکن‌الدین محمد، ۱۳۴۵، ۱۹۴).
۸. و تمامت باغچه متصل باین خانقاه... و تمامت باغچه متصل به مدرسه عالی مشارالیه که محازات آن است و... این باغچه وقف بر آن به تنهایی می‌باشد و این دو باغچه از حیث تعیین محل و بیان خصوصیات مستغنی از بیان حدود و اوصاف است (سید رکن‌الدین محمد، ۱۳۴۵، ۱۱۵).
۹. در این زمینه می‌توان به مقاله «بازاندیشی معماری مدرسه شمسیه یزد» (امامی میبیدی ۱۳۹۹) اشاره کرد که به برخی از این مباحث سبک‌شناختی پرداخته است.

فهرست منابع

- آرشیو مرکز اسناد پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی یزد
- افشار، ایرج (۱۳۵۴). یادگارهای یزد معرفی ابنیه تاریخی و آثار باستانی (جلد ۲). سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- امامی میبیدی، داوود (۱۳۹۹). بازاندیشی معماری مدرسه شمسیه یزد. پژوهش‌های مرمت و معماری ایرانی اسلامی، ۶(۳)، ۶۷-۹۴.
- امامی میبیدی، داوود (۱۴۰۱). واکاوی معماری خانقاه‌های یزد. معماری اقلیم گرم و خشک، ۱۰(۱۵)، ۲۳۱-۲۱۱.
- جعفری، جعفر بن محمد (۱۳۸۴). تاریخ یزد. (ایرج افشار، ویراستار). انتشارات علمی و فرهنگی.
- خادم‌زاده، محمدحسن (۱۳۸۷). معماری دوره آل مظفر یزد (ایلخانی و تیموری). هم‌پا.

شهاب‌الدین تصدیقی

تشخیص دانه‌های عملکردی مجموعه شمسیه یزد با استناد به وقفنامه جامع‌الخیرات

- خادم‌زاده، محمدحسین (۱۴۰۲). مصاحبه شفاهی شهاب‌الدین تصدیقی با محمدحسین خادم‌زاده.
- دانش‌پژوه، محمدتقی و ایرج افشار (ویراستاران). (۱۳۴۱). جامع‌الخيرات. انتشارات فرهنگ ایران‌زمین.
- سید رکن‌الدین محمد (۱۳۴۵). ترجمه جامع‌الخيرات. (محمد غضبان، مترجم). اداره کل اوقاف.
- علمداری، مینا (۱۳۹۱). تحلیل محتوایی جامع‌الخيرات (وقفنامه سید رکن‌الدین و سید شمس‌الدین) (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه یزد.
- کاتب، احمد بن حسین بن علی (۱۳۸۶). تاریخ جدید یزد. (ا. افشار، ویراستار). امیرکبیر.
- گرابار، الگ (۱۳۷۳). مسجد، نمونه هنر دینی در اسلام. (محمدسعید حنایی کاشانی، مترجم)، فصلنامه هنر، (۲۶).
- مستوفی بافقی، محمد مفید (۱۳۸۵). جامع مفیدی. اساطیر.
- میرحسینی، محمدحسین (۱۳۸۴). نکته‌یابی از وقفنامه جامع‌الخيرات. فرهنگ، (۱۸)۵۶، ۱۶۳-۱۸۴.
- نیک‌زاد، ذات‌الله؛ و دانش‌پژوهی، فاطمه (۱۳۹۳). قنوت منطقه یزد در قرن هشتم براساس یک سند تاریخی (وقف نامه جامع‌الخيرات). فصلنامه اثر، (۶۵)۳۵، ۸۱-۹۶.
- هیلن‌برند، روبرت (۱۳۸۰). معماری اسلامی: شکل‌کارکرد و معنی. (باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، مترجم). روزنه.
- ویلبر، دونالد (۱۳۶۵). معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان. (عبدالله فریار، مترجم). شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- یعقوبی، مهدی، سامانی، سیدمحمود و منتظری‌مقدم، حامد. (۱۳۹۳). دارالسیاده زمینه‌های شکل‌گیری، جایگاه و کارکرد آن در عصر ایلخانان مغول. تاریخ اسلام در آینه پژوهش، (۱۱)۳۷، ۱۱۳-۱۳۰.
- Mancini-Lander, Derek J. (2019). Subversive skylines: local history and the rise of the Sayyids in Mongol Yazd. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 82(1), 1–24. <https://doi.org/10.1017/S0041977X18001015>

COPYRIGHTS

Copyright © 2024. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

نحوه ارجاع به این مقاله
تصدیقی، شهاب‌الدین؛ ترکاشوند، عباس و خان‌محمدی، محمدعلی (۱۴۰۳). تشخیص دانه‌های عملکردی مجموعه شمسیه یزد با استناد به وقفنامه جامع‌الخيرات. فصلنامه علمی اثر، دوره ۴۵، شماره ۱ (۱۰۴): ۷۷-۹۹.

DOI: 10.22034/45.1.67

URL: <http://athar.riicht.ir/article-2-1830-fa.html>

